

ANDRA BESÖKSMÅL LÄNGS VÄGEN

Vägen tar sikte på Rödbergsfortet, vars pansarkupoler skymtar på bergets hjässa. Bilden inunder är från Vuollerim 6000 år (foto: Jon Johansson Nurse). Överst till höger syns fiskestugor på Småskär dit det går turbåtar sommartid (foto: Hugin & Munin). Inunder är Gammelstads kyrkstad (foto: Lena Nilsson) och nederst ett smakprov från Åjttes utställning Goabdesåjige/Trumtid (foto: Jan Gustavsson).

KUSTLANDET

Sveriges fritidsbåttätaste kommun lär vara Luleå och kommer du ut i skärgården förstår du varför. Röd-kallen, Kluntarna och Småskär är bara några idyller bland många. I Luleå ligger länsmuseum och i Gammelstad Världsarvet Gammelstads kyrkstad – därifrån är det promenadavstånd till friluftsmuseet Hägnan. Bodens fästning var länge en förborgad hemlighet men idag kan du kika in i Rödbergsfortet. Kanske börjar du med att besöka Försvarmuseum Boden. Men missa inte ”Stadsvandring i Eyvind Johnsons fotspår”!

INLANDET

Mitt emot rastplatsen på Forsudden, vid väg 97, är avtagsvägen till Laxholmen, där Edefors hembygds-förening har sommarkafé. Museet Vuollerim 6000 år erbjuder bred publik verksamhet och en inblick i livet på Älvnäset för 6000 år sedan. Därifrån är det nära till Jokkmokk och Åjtte – huvudmuseum för fjällens natur och kultur. Där kan du även vandra i Jokkmokks fjällträdgård som ligger bredvid hembygdsgården. I Messaure kan du besöka kraftverkssamhället som försvann och Porjus har sitt Kraftbyggarland. I älvda-len finns ännu ett världsarv – Laponia – och åker du dit via vägen till Kvikkjokk kan du stanna till vid Gran-uddens skvaltkvarn.

LULE ÄLVDAL

Kanske söker du nya utflyktsmål eller en trevlig plats att rasta på längs vägen. I det vidsträckta Lule älvdal finns mycket att välja på, från skärgård till fjäll. Den äldsta kända bopplatsen i älvdalen är cirka 8000 år gammal och just den platsen kan du besöka. Norrbottens enda kända hällmålning är kanske av intresse, eller varför inte länets första moderna järnverk? Norrbotten är stort och fornlämningarna många. För att kunna presentera det hela har länet delats in efter de fyra älvdalarna – här handlar det om fornlämningar i Lule älvdal. Ett 20-tal besöksmål har valts ut och vägen fram är förberedd med skyltar och information. Läs broschyren och låt dig inspireras till en utflykt – en tidsresa i Lule älvdal.

Tidsresa i Lule älvdal

Länsstyrelsen
Norrbotten

Länsstyrelsens rapportserie 7/2008. ISSN 0283-9636. Text och grafisk produktion: Hugin & Munin Kulturinformation AB. Samtliga foton där ej annat anges: Patrick Degerman. Tryck: GTC Print AB, Luleå, september 2008. Upplaga 2000 ex. Länsstyrelsen i Norrbottens län, 971 86 Luleå, besöksadress: Stationsgatan 5. Tel: 0920-960 00, e-post: lansstyrelsen@bd.lst.se, internet: www.bd.lst.se.

FORNTID
I NORRBOTTEN

VÄGAR TILL FORNTIDEN

Gång på gång snubblar vi över forntiden utan att vi ens märker det. Vi väljer en lämplig rastplats vid en sandstrand, kanske för att bada eller slå upp ett tält. Vi färdas över vidsträckta tallhedar och följer vandringsleder för en stunds avkoppling – målet kan vara ett bra fiske, hägrande bär- eller jaktmarker. Vi kliver över flertusenåriga boplatser, passerar fångstanordningar och visten som nyttjats under flera hundra år, men som nu fallit i glömska. En resa i Lule älvdal kan bli en upptäcktsresa längs vägar till forntiden. Längst bak i broschyren finns ett urval av sevärda miljöer i Lule älvdal. Med dem som utgångspunkt kan du färdas från stenåldern och in i 1900-talet – trevlig tidsresa!

Langas ligger ovanför Stora Lulevatten, nedanför börjar Stora Luleälven. Vid Vuollerim rinner den samman med Lilla Luleälven och bildar Luleälven. Den äldsta kända boplatser i älv dalen är 8200 år gammal och finns på Killingholmen – bilden på sidan intill.

Var kan väl naturen vara mer storslagen än i fjällen, bilden är från Sáltoluokta. En känsla av orörd natur infinner sig men det är en illusion. Här har människor levt alltsedan stenåldern.

NORRBOTTEN

Länet Norrbotten är i ett historiskt perspektiv ungt. Eget län blev det först efter 1809 års krig – dessförinnan var man en del av Västerbotten. Namnet Norrbotten är däremot betydligt äldre. ”Norra botten” betecknar området längst in i viken – Bottenviken. På 890-talet berättade den norske vikingen Ottar att området kallades Kvänland. I en norsk saga, nedtecknad ungefär 200 år senare, berättas om en kung Faravid som härskade över kvänerna. Om, hur och var Faravid regerade får vi nog aldrig veta, men håll med om att tanken på en egen ”Norrbottenskung” eggjar fantasin! Först efter freden i Nöteborg 1323 införlivades området i det svenska riket, som då insett dess rikedom och förmåga att ge skatt. Innan dess tycks Norrbotten under mycket lång tid ha tillhört en östlig kultursfär.

De arkeologiska spåren visar på att likartade kulturinfluenser spritts över ett vidsträckt område, från ishavskusten ända till Ural. Klart är att ”norra botten” varit befolkad alltsedan inlandsisen släppte sitt grepp om området, för drygt 10 000 år sedan. Människor har under årtusenden färdats i landskapet. Det fanns ingen ödemark, bara nya områden att upptäcka. Man levde i små grupper och tog del av det överskott naturen gav. Vi vet inget om dessa människors världsbild, men mycket talar för att de kände till stora områden. Kanske kunde de också göra sig förstådda på flera språk? Emellanåt möttes de och utbytte erfarenheter och tillförde nytt blod till gruppen.

EN MÖTESPLATS

Vilka de första norrbottningarna var är svårt att säga. Kanske rör det sig om flera kulturgrupper som avlöst varandra, eller så kan det vara samma befolkning som med tiden anammat olika traditioner. I Norrbotten möts samisk, finsk och svensk kultur. Under 700-talet e Kr kan den samiska kulturen urskiljas i det arkeologiska materialet. De var då nomader som följde sina renar på de årstidsbundna vandringarna. Någon gång under 1000-talet bosatte sig människor från Finland i nedre Tornedalen, samtidigt som de svenska intressena trängde på söderifrån.

LÅGMÄLT

Människans påverkan på det norrbottniska landskapet har lämnat minst 20 000 fornlämningar efter sig. Säkert finns det betydligt fler men det är vad som är känt till dags dato. Några av dessa vårdas och har gjorts tillgängliga för besökare. Måhända är de arkeologiska spåren i norr inte lika monumentala som i söder men de är för den skull inte mindre intressanta. De som bott här har helt enkelt inte haft behov av att befästa sin makt genom praktfulla byggnadsverk. Detta innebär inte att det saknades stora män och kvinnor – de har säkert funnits. Norrbottens fördel gentemot landskapen i söder är att det är jämförelsevis orört. Här finns mycket att upptäcka – både för arkeologerna och för den nyfikne resenären.

Den vattenfyllda Carlsgruvan på Hindersön speglar ett nyligt förflutet – slutet av 1800-talet. Fornlämningar måste inte vara från forntiden.

Killingholmen är en halvö i sjöarna Jertajaure och Fatjatjaure. Packa matsäck och badkläder och åk dit en fin sommardag – glöm inte att titta på Lule älvdals äldsta kända boplats!

DET NATURLIGA SKAFFERIET

Föreställ er att ni ska välja en plats att tälta på. Ni ska vara borta i tre månader och får inte ta med er mat och dryck. Var skulle ni välja att resa tältet? Utanför matvaruaffären, svarar den kvicktänkte och det är nog det bästa svaret. Hade ni valt stranden av en sjö eller en älv i skogen, hade ni nog varit halvt ihjälsvultna då tiden var över. Även om det historiskt sett hade varit det rätta svaret. För hur gör man? Hur skaffar man mat för dagen och hur tar man hand om en älg, till exempel? Hur tillagas maten utan spis? Tänk om ni också var tvungna att ordna allt annat själva: kläder, tält, madrasser, täcken, kuddar, redskap, toapapper, plåster, eld och värme. Och om det var vinter...hjälp! Visst är det skrämmande att vi är så hjälplösa idag? Det här klarade man förr med glans. Allt vi människor behövde fanns i naturen. Vi var sedan 10 000-tals år en del av naturen – det känns mycket avlägset idag.

VID SJÖ OCH ÄLV

Tänk att vi idag kan se sådant som byggdes av människor för över 8000 tusen år sedan. Boplatsen på Killingholmen framträder med gropar efter bostäder och förråd. De grävdes av människor som vistades där periodvis under flera tusen år. Boplatsen har undersökts och den äldsta dateringen är från 6200 f Kr – äldst i Lule älvdal! Ett par mil därför, vid Suhpegådde nedanför Ligga, ligger en liten stensamling vid stranden av Stora Luleälven. Det är en grav från omkring 5000 f Kr. Den är inte undersökt men likadana gravar har grävts ut i Pite och Kalix älv-dalar och daterats till den tiden. De döda hade beströts med rödockra och begravts med omsorg. Gemensamt för gravarna är att de anlades nära älvmyningar i havet och för 7000 år sedan var det bara en kilometer från Ligga till havet. Landhöjningen har sedan dess förändrat landskapet och flyttat havet åtskilliga mil österut.

Nedanför dammen i Ligga finns en grav från äldre stenåldern. Ett tiotal sådana är kända i Norrbotten och de är unika i sitt slag i Nordeuropa.

Persöfjärden är idag en grund insjö. På grund av landhöjningen har fjärden snörts av från havet och det var länge sedan Persön var en ö. Om några tusen år är kanske Persöfjärden en myr?

LANDHÖJNINGSKUST

Än idag förändrar landhöjningen landskapet; i Luleå kommun torrläggs årligen 2,25 kvadratkilometer mark. Landhöjningen är ett resultat av istiden som med sitt enorma istäcke pressade ned jordskorpan. När isen smälte började landet återta sin ursprungliga form och höja sig ur havet. Smältvattnet nådde långt upp på land, i Lule älvdal som högst cirka 160 meter över havsytan – samma höjd som dammen i Messaure! Stora och Lilla Luleälven var långa havsvikar. De första tusen åren var landhöjningen snabb, sammanlagt cirka 30 meter, vilket innebar en strandförskjutning på upp emot en mil där kusten var flack. De äldsta kända boplatserna i älvdalen var inte strandbundna men havet låg nära. Under äldre stenålder rörde sig människorna inom fjäll- och skogsområdet, när kusten låg nära gjordes fångsturer dit. För fiskets skull klarade man sig dock gott med det som fanns i sjöar och älvar. Från yngre stenålder finns massor av strandbundna boplatser där de forna stränderna ibland kan anas som avsatser formade av vågorna.

UPPGRUNDAT

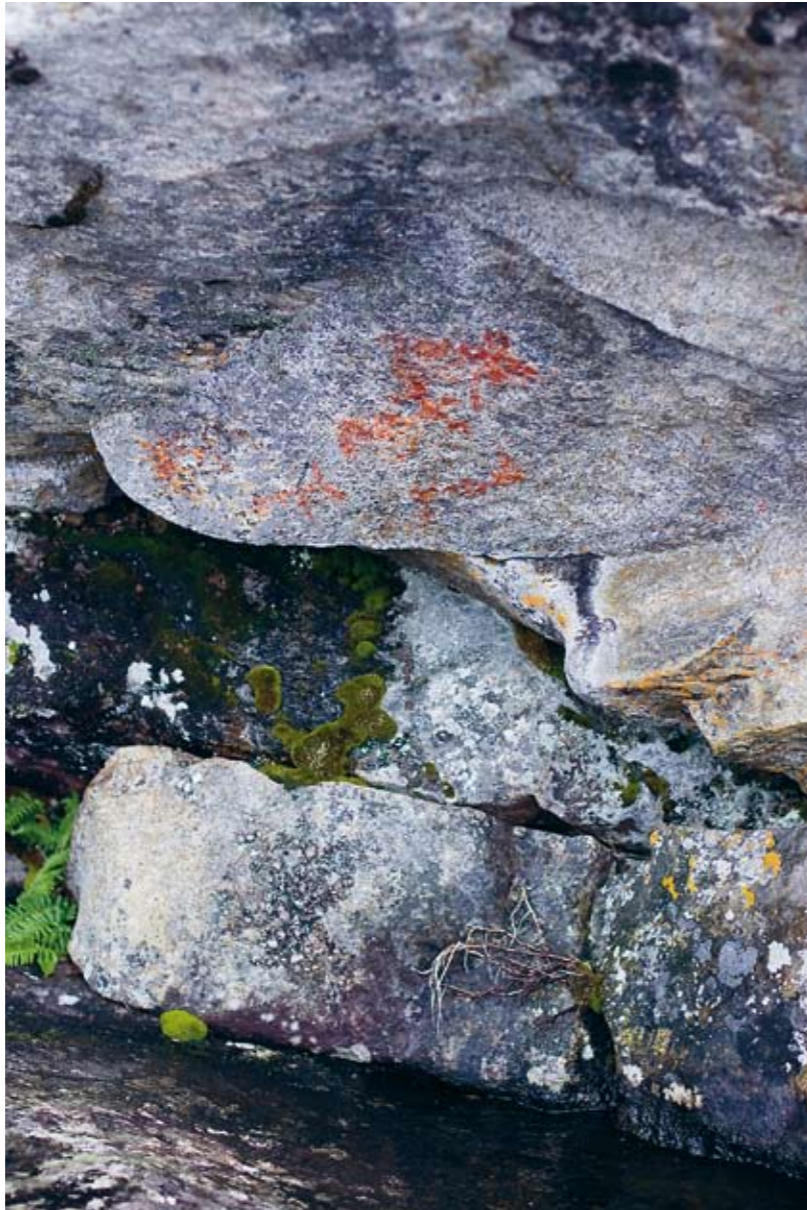
För ungefär 4000 år sedan låg fornlämningsmiljöerna i Heden och Gunnarsbyn vid kusten. Idag ligger de omkring 40 meter över havet och vattenspegeln har ersatts av myr. Hedens boplatser ligger på strandvallarna som klättrar uppåt i terrängen. Det visar att platsen nyttjats under lång tid och säkert var det vatten med säl och fisk som lockade, så även i Gunnarsbyn. På båda platserna finns spår efter bostäder i form av ”husgropar”. De är typiska för yngre stenålder och upphör därefter. Men ett undantag finns – Sågberget. På 20 meters höjd över havet ligger flera husgropar på rad. För 2000 år sedan, under äldre järnålder, var Sågberget en ö i en fjärd med goda säl- och fiskevatten.

På Heden finns även fångstgropssystem som går mellan myrar – naturens egna hinder.

VID SASSKAM

Älgar, renar och kanske en björn är vad som avbildas på Norrbottens enda kända hällmålning. Djuren går åt samma håll, inåt landet. Nedanför flyter vattnet i Sasskam vidare i Lilla Luleälven. Målningarna skulle ses från vattnet – vad var tanken med det? Ögonen dras till den markanta klippan med naturligt tak som skyddat den sköra hällmålningen i kanske 4000–6000 år. Det finns inga säkra svar på varför figurerna målades eller i vilka sammanhang de gjordes och brukades. Men önskan om välgång och en ljus framtid har nog alltid funnits. Ansågs de målade djuren ge försäkran om god jaktlycka, om att den aldrig skulle ta slut? Som det till synes outsinliga vattnet.

Hällmålningen vid Sasskam är unik i Norrbotten. Den ger en känsla av att upptäcka något hemligt vi inte riktigt kan förstå.

OMFLUTEN AV SAKKAT

Lilla Luleälven rinner även igenom sjön Sakkat med ön Årrenjarka. Där har utgrävningar gjorts som visar att människor vistats där periodvis från 2200 f Kr fram till Kristi födelse. De äldsta spåren består bland annat av pilspetsar av slipad skiffer och av flathuggen kvartsit samt små stenflisor från redskapstillverkning. Förmodligen var Årrenjarka en av flera platser i förfjällsområdet som besöktes under sommar och höst för fiske, jakt och anskaffning av lämplig sten till redskap. Det var en tid för jobb utanför baslägret i skogslandet där man uppehöll sig övriga säsonger. Årrenjarka har även yngre fornlämningar som återspeglar en delvis ny livsstil och ny ekonomi. Längs stränderna ligger flera härdar; ljus- och värmekällan i kåtor som oftast inte efterlämnar några andra spår. Härdarna i Norrbottens skogs- och fjällområden börjar anläggas under yngre järnålder, 700–1050 e Kr. Fisket och jakten hade nu börjat få ett komplement – renskötsel.

Årrenjarka är idag en välbesökt plats för både vila och aktiv fritid, inte minst fiske. Stränderna inbjuder till upptäcktsfärder.

Den så kallade Fallna kåtan uppe vid Sáltoluokta är ett populärt mål för vandrare. I området finns hundratals härdar som även de en gång legat i kåtor.

RENER

Kust-, skogs-, och fjällområden ställer olika krav på sina brukare. Tänk bara på skillnaderna att vistas i Lule skärgård och Sarek! Kontrasterna mellan klimat, natur, djur- och växtliv är mycket stora. Under yngre järnålder togs de första skönjbara stegen mot en ny inriktning i jakt- och fångstekonomin, till det som flera hundra år senare möter oss som renskötsel. Renskötseln har bedrivits, och bedrivs än idag, i olika former. Den skogssamiska utövas inom skogslandet och kräver inte lika långa flyttningar som fjällrenskötseln. Bruket att ha tama renar som pack- och lockdjur är säkerligen mycket äldre än tamrenskötselns uppkomst. Människan hade tämjdt djur som kunde vara dem till avlastning och hjälp vid jakt men steget därifrån till att leva som renskötare var stort. Renskötseln växte fram successivt och med den förändrades människans liv i grunden.

SILVRET

När Gustav Vasa skattlade älvdalens befolkning 1543 framgick att det fanns omkring 100 ”skattelappar” i Lule Lappmark. En skattelapp bestod av ett hushåll. I början av 1600-talet var siffran den dubbla och under 1700-talet fortskred expansionen. Vid den här tiden hade de första nybyggna etablerats i lappmarken och bruksorten Kvikkjokk anlagts. Kvikkjokk med Luleå Silververk anlades 1660–1664 tack vare fynd av silvermalm i Silbbatjåhkkå i nuvarande Badjelánnda och i Álggavárre, Sarek. Hyttan drevs med vattenkraft och ugnarna eldades med träkol, framställd av skog vid Kvikkjokk. I Kvikkjokk bodde bergmästaren, bruksskrivaren och prästen. Gruv- och hyttarbetarna var soldater från kustsocknarna. De hade kommenderats ut, liksom samerna som skötte frakterna mellan gruvor och hytta. Innan denna gruvbrytning startade fanns ingen svensk bosättning i Lule Lappmark.

Silververket lades ned 1702 men Kvikkjokk bestod. Bebyggelsen flyttades dock från västra till östra sidan av forsarna. På västra sidan fanns bostäder, ladugård och begravningsplats. Där står ”Predikstolen”, den uppräta stenen på bilden.

Sjön på fotot är ett av de naturliga hinder som ingår i det cirka två kilometer långa fångstgropssystemet i Sáltoluokta. Det fortsätter söderut, fram till Ávtsusjåhkås strand.

PÅ FJÄLLET

Silverådran i Silbbatjåhkå hittades av en same då han letade några bortsprungna renar. Staten och bruksnäringen var beroende av samerna för sin gruvverksamhet i området. De använde renar och slädar, ackjor, för att frakta malm och övriga varor som behövdes. Gruvhålen och högarna med skrotsten syns än idag och vittnar om en kortvarig och intensiv exploatering som gick i kvav. Men rennäringen bestod och även den har lämnat spår i fjällskapet. Kåtorna har sina kännetecken – härdarna – och jakten på vildren anar vi via fångstgropssystemen. Längs lederna som utgår från Sáltoluokta fjällstation finns otaliga härdar och de ligger ofta i grupper. Dessa kan spegla en sijdda, en grupp samer som levde tillsammans. Sijddan kunde bestå av tre till fem familjer som hade gemensamt ansvar för renarna och som hjälptes åt vid flytt till nya renbetesmarker. De flyttbara tältkåtorna togs ner och

sattes upp på nästa boplats. Alla kåtor var inte flyttbara, en del hade väggar av torv som stöttades av kraftiga stänger, som Fallna kåtan på förra uppslaget. Kanske var ”stalotomterna” av en liknande konstruktion? Även sådana finns i Sáltoluokta. Det märkliga ordet stalotomt skapades av en tradition bland samer i Västerbotten, att det var gravar eller bostäder för Stalo, mytiska jättar. Stalotomterna är rester av kåtor och har en vall som omsluter en härd. De ligger vid trädgränsen, på avsatser nära bäckar. Undersökningar visar att stalotomterna är från 500–1700 e Kr men är vanligast 800–1100 e Kr. En teori är att kåtorna beboddes under renarnas kalvningstid, en annan att de användes i samband med vildrensjakt. Kött från vildren var basföda men även en handelsvara, liksom olika slags pälsar. Samerna var skickliga jägare; deras handelsvaror spreds vida kring via handelsmän och marknader.

Än idag bedrivs rennäring i Sáltoluokta. Området nyttjas av Sirges, Sveriges största sameby, som är en av Norrbottens 23 samebyar.

År 1889 invigdes Jokkmokks tredje kyrka. Den andra finns kvar i restaurerad form och kallas Gamla kyrkan eller Lappkyrkan. Älvdalens första kyrka, i Gammelstad Luleå, byggdes på 1300-talet. Stenkyrkan på bilden är från 1400-talet.

KYRK- OCH MARKNADSPLATSEN

År 1607 grundades den första kyrk- och marknadsplatsen i Lule Lappmark. Den förlades till en plats som besöktes regelbundet – Jokkmokk samebys vinterviste, ”Dålvvadis”, nuvarande Jokkmokk. Fram till dess hade hela Lule älvdal, från kust till fjäll, ingått i Luleå socken. Nu blev Jokkmokk egen församling. Från mitten av december till början av februari kallade kyrkan samerna till gudstjänst och de som inte var kristna skulle omvändas. Sirges, Tuorpon, Suoksjåhkå, Jokkmokk och Kaitum samebyar sammanstrålade i Jokkmokk. I Kyrkbyn bodde ingen året runt, inte ens prästen, så när kyrkhelgerna och den stora vintermarknaden var över åkte alla därifrån. Marknaden hölls i pålsmässotid omkring 25 januari – den berömda Jokkmokks marknad har således gamla anor! För att ytterligare nå ut med kristnandet byggdes 1646 ett kapell i Nábreluokta vid Stora Lulevatten, där Sirges uppehöll sig höst och vår. Kapellet brann dock ner efter bara några år.

BYGDEN I NEDRE ÄLVDALEN

I Gustav Vasas skattläggning 1543 framträder Luleå socken som en väl utvecklad bygd med 413 hemman fördelat på 47 byar. Nära 20 av dessa var storbyar med mellan 10 och 28 hemman. Den by som låg längst upp i älvdalen var Harads. I byarna försörjde man sig på jordbruk, boskapskötsel, jakt och fiske. De äldsta spåren efter odling är från yngre järnålder, 700–1050 e Kr, men någon etablerad jordbruksbygd fanns inte vid den tiden. Förmodligen anlades den på 1100–1200-talet och det finns tecken på att den kan ha haft finsk eller tornedalsk härkomst. Bland annat tyder de finsklingande ortnamnen Kallax, Vittjärv och Niemisel på det. Den äldsta skriftliga källan som rör älvdalen är ett brev från 1327. Där berättas att ärkebiskop Olof Björnsson i Uppsala och tre stormän från Hälsingland fått Lule älvdal i förläning av kungen. Förläningen innebar att de på egen bekostnad skulle bebygga och uppodla älvdalen och att avkastningen gick till dem.

Bredåker breder ut sig på båda sidor om Luleälven. Här hade prästen i Jokkmokk sitt hemman. Han vistades bara i Jokkmokks prästgård under kyrkhelgerna.

HISTORIA KRING EDEFORSEN

I de skriftliga källorna från 1300- och 1400-talen framgår att fisket i Luleälven hade stort ekonomiskt intresse. En del av det rika laxfisket vid Edeforsen var kyrkans och när Gustav Vasa blev kung övertog han det. På 1600-talet tillföll fisket Luleå stad. Laxholmen, en ö i Edeforsen, är idag ett hembygdsområde med byggnader från 1600- och 1700-talet och en labyrint. I Norrbotten är labyrinter vanliga på fiskelägen i skärgården men de är väldigt ovanliga i inlandet.

Forsen var en tillgång men också ett hinder på vattenvägen. Strax norr om forsen skapades en naturlig anhalt där Edefors marknad hölls. Hur gamla anor den har är inte känt men marknaden hölls i juli varje år fram till 1941.

Forsen var också orsaken till ett byggföretag som gått till historien under namnet Engelska kanalen. Det utfördes av The Gellivare company Ltd åren 1865–1867 men bolaget gick i konkurs och jobbet gjordes aldrig klart. Tanken var att göra Luleälven till en transportväg för järnmalm som bröts i Gällivare. En järnväg skulle byggas ner till Vuolle- rim där malmen skulle lastas på pråmar. Edeforsen och Hedenforsarna i Boden var dock hinder på vägen men de skulle kunna kringgåas med hjälp av kanaler där pråmarna kunde slussas. Idag kan man se rester av Engelska kanalen både vid Edeforsen och Heden i Boden men den två kilometer långa Edeforsen är ett minne blott. Den försvann i samband med regleringen för vattenkraft.

Idén om en kanal hade väckts redan i slutet av 1700-talet av friherre Samuel Gustav Hermelin. Han ägde gruvor i Gällivare och anlade flera bruk och masugnar, däribland Selets bruk 1797 och Edefors masugn 1804. Edefors byggdes upp men där kom aldrig någon verksamhet igång. Selets bruk utvecklades däremot till ett av Norrbottens främsta och var 1881, med sina drygt 300 invånare, länets största arbetsplats.

*Stenpiren med sin huggna på-
lare byggdes strax norr om Ede-
forsen som numera flyter stilla
fram. Vid piren kunde besökare
till Edefors marknad kliva av
och på de små ångsluparna.*

*Forsträskån rinner ut i Lule-
älven, strax norr om Edefors
marknadsplats. Ån dämades för
att ge kraft till en masugn. Kul-
larna och sänkorna du ser på
bilden nere till vänster är från
den verksamheten.*

Resterna av Avafors masugn ligger längs stranden av Vitån. Närmast i bild syns slagghögen och lite längre bort ruinen efter masugnen. Avafors masugn drevs 1827–1887.

JÄRN

Samuel Gustaf Hermelin föddes i Stockholm 1744 och var son till friherre Carl Hermelin och Hedvig Ulrika Benzelstierna. År 1782 reste han till Nordamerika för att studera industrier och väl hemkommen satsade han kapital och nyvunna kunskaper i Norrbotten. Järnmalmfyndigheterna i Gällivare och Ruovddevårre, fem kilometer söder om Jokkmokk, lockade. Brytningen i Ruovddevårre började redan 1638 och är därmed Norrbottens äldsta gruva. År 1799 köpte Hermelin Meldersteins bruk som grundats 1741 av Johan Meldercreutz, Abraham Steinholtz och Carl Thingvall. Hermelins satsningar var helt rätt i tiden. 70 procent av Sveriges export bestod av stångjärn och landet hade monopolställning i Europa. I slutet av 1700-talet rådde brist på järn i Europa, priserna steg och i Norrbotten låg de rika malmfälten i stort sett orörda. En svag länk var malmtransporterna som fortfarande utfördes med ren och släde, ackja, samt häst och vagn. Malmen från Gällivare fördes bland annat till Strömsunds masugn vid Rånefjärden där den smältes till tackjärn. Tackorna togs sedan till Melderstein där de bearbetades till stångjärn

i hammarsmedjan. I Selet fanns både masugn och hammarsmedja. Åren 1805–1809 var Sverige i krig och landets järnexport rasade. Hermelin gick i konkurs men bruken drevs vidare och nya anläggningar byggdes upp, däribland Avafors masugn 1827. Avafors grundades av generalmajor Louis de Camps och kom, liksom Selet och Melderstein, att köpas upp av Karl XIV Johan på 1830-talet. Nästa stora bruksägare blev Gellivare Aktiebolag och The New Gelleware co Ltd som återskaps efter konkursen i samband med kanalbyggna. Bolagen ägdes av sir Giles och Robert Loder. Omkring 1860 köpte de Selet, Melderstein och Avafors. Robert Loder köpte även Carlsgruvan på Hindersön i Luleå skärgård. Gruvan låg transportmässigt bra till och två mil därifrån, i Törefors bruk, lät han 1874 bygga Norrbottens då modernaste masugn. Hindersömalms kvalitet var dålig och brytningen upphörde 1875. Meldersteins bruk drevs till 1893 och Selet till 1897. Men Robert Loder hade fler järn i elden! Han anlade även världens nordligaste valsverk – Altappen – på nuvarande Sandön.

På Hindersön ligger ännu malm kvar på stranden vid platsen för pråmkajen. Här bröts järnmalm från 1842 till 1875.

Husgrunderna på Altappen finns kvar längs de enkla vägarna, byggda av plank från sågverket. Ön var så låglänt att man fick lov att bygga fastland.

ALTAPPEN

År 1871 köpte sir Robert Loder och The New Gelleware co Ltd Finnskären vid inloppet till Luleå hamn. På de flacka skären byggdes ett helt industrisamhälle upp. I Norrbottens-Kuriren beskrevs Altappen som ett mönstersamhälle och ön blev ett utflyktsmål. Förutom handelsbod och bostäder fanns skolbyggnader som även användes som föreningslokaler. Sågverket stod färdigt redan 1871 och sex år senare var även valsverket klart. Tackjärnet kom från Alters bruk i Piteå, Selets bruk och Törefors masugn. År 1878 köptes 335 ton tackjärn från Törefors. Altappen var ett stångjärns- och finvalsverk med två vällugnar där tackjärnet smältes. Smältan fördes sedan till valsverket där den blev till

Altappens stränder kantas av spinkkajer, byggda av spill från sågverket. Här låg en gång pråmarna som förde virket ut till fartygen på redden.

stång-, rund- eller plattjärn. På ön fanns även gjuteri och klensmedja. År 1890 utbröt en brand som framförallt drabbade sågverket. Altappen såldes och köpare blev AB Bodträskfors. De satsade på att bygga ett modernt sågverk som stod klart 1902. Som mest sågades 75 000 kubikmeter per år. Den 3 juli 1908 utbröt en brand som slutade med att i stort sett allt brann ner; 576 invånare fick söka nya hem och arbetsplatser. Parallellt med övertagandet av Altappen hade AB Bodträskfors gjort satsningar i Karlsvik, Luleå. Där hade bolaget en ångsåg som drevs fram till 1903. Året därpå ingick bolaget som en av delägarna i Luleå Järnverk AB som anlade Norrbottens första moderna järnverk.

Järnkajen i Karlsvik går mot sitt slut men här lastades en gång tackjärn och pellets för export till bland annat Japan. Från järnverket gick en räls direkt ner till kajen.

KARLSVIK

I slutet av 1800-talet var järnbrukens tid förbi. Eftersom bruken förfogade över stora arealer skog köptes de upp av skogsindustrin. Sågat virke blev Sveriges nästa stora exportvara. Den nya tekniken ångkraft gav förutsättningar för industrialisering och att industrierna kunde byggas vid utskeppningshamnarna. De vattendrivna sågarna, masugnarna och smedjorna låg en bit in i landet eftersom de var beroende av forsar som gav vattenkraft. När Karlsviks ångsåg togs i bruk 1875 var den med sina sex sågramar traktens största. Sågens läge var perfekt – vid Luleälvens mynning i Lulefjärden. Den skog som höggs i inlandet flottades ner till sågverket. Flottningen var storskalig och bedrevs i bäckar och åar som rann ut i Luleälven. När timret sågats och torkats fördes det med pråmar ut på redan där fartygen låg ankrade, redo att exportera virket ut i Europa. Karlsviks ångsåg lades ned 1903 men samhället levde kvar och växte tack vare att det året därpå anlades

en ny industri, Luleå järnverk. Där framställdes briketter och tackjärn av fosforrik malm. Under bruksepoken hade den fosforrika norrbottensmalmen och transporterarna varit problematiska. Merparten av den malm som smältes i länet hade därför skeppats hit från Mellansverige. Med Thomasprocessen 1878 kom tekniken att smälta fosforrik malm och med Malmbanans tillkomst 1888 löstes transportfrågan; Gällivaremalmen kunde fraktas på järnväg ner till Luleå. Från Gammelstad gick ett stickspår rakt ner till Karlsvik. Men inget varar för evigt och Luleå Järnverk lades ner 1925. År 1939 tog regeringen beslut om ersättningsindustri och NJA, Norrbottens Järnverk AB, bildades. Bolaget ombildades till SSAB, Svenskt Stål AB och idag är SSAB i Luleå Nordens största tillverkare av tunnplåt. Med Malmbanan går allt fortfarande som på räls men stickspåret till Karlsvik är idag museijärnväg. Och de en gång så moderna Luleå Järnverk och Karlsviks ångsåg är fornlämningar!

Järnvägen fraktade malm och träkol fram till Luleå Järnverk. Spåret och grunden efter trälossningsstationen finns kvar. Av Engelska kanalen blev inget annat än torrlagda diken – på bilden ser du en delsträcka förbi forsarna i Boden.

TIDSRESA I LULE ÄLVDAL

1. HINDERSÖN

Gruvområde med restaurerad kalkugn. Ligger på västra sidan av Hindersön i Luleå skärgård.

2. ALTAPPEN

Sågverks- och valsverkssamhälle på Sandön i inloppet till Luleå hamn.

3. KARLSVIK

Sågverks- och järnverkssamhälle öster om E4 genom Luleå.

4. SELETS BRUK

Järnbruk och naturreservat, ca 1 mil nordväst om Alvik. Tag av från E4 vid Antnäs, ca 10 km söder om Luleå.

5. ENGELSKA KANALEN

Kanaler för malmtransporter. Belägna i Trångfors, Boden.

6. MELDERSTEINS BRUK

Järnbruk ca 15 km uppströms Råneälvens mynning. Tag av från E4 vid Råneå.

7. HEDEN

Område med fångstgropssystem och boplatzlämningar. Vid vägen mellan Melderstein och Töre.

8. AVAFORS BRUK

Masugnsplats i Avafors. Vid Vitån strax söder om väg 356.

9. GUNNARSBYN

Boplatzlämningar och samiska härdar. Vid vägen öster om Gunnarsbyn och Gunnarsbyträsket.

10. EDEFORS

Masugnsplats, marknadsplats, del av Engelska kanalen och stenpir. Beläget vid väg 97, norr om Laxede kraftstation.

11. ANDRÉNSBÄCKEN

Fångstgropssystem. Beläget ca 15 km nedanför Messaure, på norra sidan av Stora Luleälven.

12. KILLINGHOLMEN

Område med stenåldersboplatser. Väster om Fatjas, vid vägen mellan Messaure och Vajkijaur.

13. LINABÄCKEN

Restaurerad flottningsdamm. Tag av från väg 97 vid Mattisudden, ca 10 km söder om Jokkmokk.

14. JOKKMOKK

Gamla marknads- och kyrkplatsen, vid hembygdsområdet.

15. SASSKAM

Hällmålning ca 5 km väster om Jokkmokk vid vägen till Karats. Stanna i Dragnäs.

16. ÅRRENJARKA

Område med boplatzlämningar och samiska härdar. Vid vägen till Kvikkjokk, i Årrenjarka fjällby.

17. KVIKKJOKK

Före detta silverhytta. Åk ner till båtplatsen!

18. LIGGA

Stenåldersgrav. Belägen ca 5 km söder om dammen i Ligga, på Stora Luleälvens norra strand.

19. NÁBRELUOKTA

Kapellplats, vid vägen västerut mot Ritsem.

20. APPOJAURE

Samiska härdar, vid vägen västerut mot Ritsem.

21. SÁLTOLUOKTA

Samiska härdar, stalotomter och fångstgropssystem. Belägna söder om Sáltoluokta fjällstation.

